

**1877-78 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕՐԵՐԻ ԵՂԵՐԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ԱՎ. ԱՅԱՐՈՆՅԱՆԻ «ԻՄ ԳԻՐՔԸ» ԵՐԿՈՒՄ**

ՍԵՐԺ ՍՐԱՊԻՈՆՅԱՆ

Հայոց մեծ եղեռնը իր սոսկավիթխար ծավալներով և իրագործման անմարդկային դրսևորումներով ոչ միայն հանգեցրեց սոցիալ-քաղաքական կեցության ու բարոյական նկարագրի, այլև մի ամբողջ ազգի հոգեկերտվածքի խաթարման՝ պարտադրելով նրան համազգային Ես-ի թերարժեքության և զոհի բարդույթը, որն սպառնում է վերածվել գեներտիկ ախտահարման՝ դահճի անմեղսագիտակցության պատճառով: Եվ ոչ միայն: Այն իր կնիքն է դրել նաև հայ մշակույթի, մասնավորապես գրականության վրա: Ընդունենք, թե՛ ոչ, հայ գրականության շրջանաբաժանման մեջ պարտավոր ենք նկատի ունենալ Եղեռնի դաժան իրողությունը, քանի որ այն էապես փոխեց մեր գրականության թե՛ արտահայտչաձևերն ու եղանակները, թե՛ բովանդակությունը և թե՛ մանավանդ կենսական շեշտադրումները:

Գրականության մեջ, անկախ գրողի խառնվածքից, նախասիրություններից ու հակումներից, իր ուրույն տեղն ու նշանակությունը ձեռք բերեց քաղաքական, նրանում՝ առավելապես եղեռնի թեման: Նույնիսկ մաքուր քնարական խառնվածք ունեցող այնպիսի գրողներ, ինչպիսիք էին Ռ. Սևակը, Սիամանթոն, Վ. Տերյանը, Ավ. Իսահակյանը, որ կոչված էին երգելու համարողկային թեմաներով՝ սիրո, բնության, նվիրումի, բարոյականության և այլն, ստիպված էին իրենց քնարի լարերը հնչեցնել նաև արյան ու կոտորածի, մահվան ու մղձավանջի թեմաներով: Այդ պարտադրանքը, կարելի է այսօր անվարան պնդել, բնորոշ դարձավ գրեթե բոլոր հայ գրողների համար, այլ կերպ՝ համազգրական երևույթ: Մեր գրականության մեջ առաջացել է մի գրական թեմա՞, թե՞ հոգեմտածողություն, որ այսօր պայմանականորեն կարելի է եղեռնապատումի գրականություն համարել: Գրական այդ «տեսակը» իր ներսում նույնպես միատարր չէ: Տաղանդավոր գրողների մի մեծ խումբ նախընտրելի է համարել արյունածարավ դահճի ու նրա անլուր վայրագությունների, դրանով պայմանավորված՝ նաև զոհի տառապանքի ու պայքարող ոգու բացահայտման խնդիրը (Սիամանթո, Դ. Վարուժան, Ռ. Սեվակ, Ավ. Իսահակյան), մի այլ խումբ գրողների համար էլ կարևորվել է գոյատևման, մղձավանջը թոթափելու և կատարելացման ուղիները չկորցնելու հարցը (Հովհ. Թումանյան, Վ. Տերյան, Եղ. Չարենց, Շ. Շահնուր, Կ. Ջարյան, Հովհ. Շիրազ, Պ. Սևակ), շատերն էլ կարևորել են դրախտավայր երկրի արտասովոր հմայքի ու դրա խաթարման, ավերակման դրամայի մեկնությունը (Համաստեղ, Մնձուրի, Ավ. Ահարոնյան, Հ. Օշական և այլք), վերջապես, մեկ ուրիշ խմբի համար կենսական է դարձել Երկիր կորուսյալի կարոտի, դարձի ճանփաների մորմոքուն որոնումների թեման (Ավ. Բակունց, Հր. Քոչար, Խ. Դաշտենց, Մ. Գալշոյան և այլք):

Ահա այս՝ արտաքուստ նույնատարր, իսկ ներքուստ բազմաբովանդակ գրականության բացահայտման խնդիրը մարդկության ինքնաճանաչման ու ինքնամաքրման իմաստով մի կողմից, մյուս կողմից՝ արհավիրքի բացաս-

ման կարևորման դիտանկյունից մեծ խորհուրդ ունի: Խնդիրն այսօր չափազանց արդիական է նաև այն պատճառով, որ առավել քան պարզագույն ճշմարտությունները կասկածի տակ են առնվում ոչ միայն դահճի՝ ոճրագործությանը պատասխան տալու անխուսափելիության գիտակցումից և այդ օրը հնարավորինս հետաձգելու ձգտումներով, այլև այն, որ մարդասիրական քողի տակ թաքնված միջազգային բազմաթիվ կառույցներ և գործիչներ, ելնելով սեփական շահերից, շարունակում են կույր ու խուլ ձևանալ, որով և հնարավոր են դարձնում երևույթի կրկնությունը, դառնում են եղեռնազարկ նոր ժողովուրդների յուրօրինակ դահճակից: Հենց այս հրամայականով էլ իմաստավորվում է Հայոց մեծ եղեռնին, նրան նախորդած և հաջորդած իրողություններին նվիրված ամեն մի հուշի, գեղարվեստական պատումի գրականագիտական, քաղաքագիտական և պատմագիտական քննության ու մեկնության անհրաժեշտությունը:

Հայոց եղեռնապատումի գրականության մեջ իր ուրույն տեղն ու դերն ունի Ավ. Ահարոնյանը՝ քիչ ուսումնասիրված ու հանրությանը պակաս հայտնի մի գրող, որ իր յուրօրինակ ձիրքով ու օժտվածությամբ, ճոխ լեզվով ու երևակայությամբ թերևս ծնվել էր գրելու երկրի ու նրա բնության, մարդու և նրա խոր ու անեզր աշխարհի մասին: Բայց շատերի նման Ավ. Ահարոնյանը ևս ստիպված եղավ ընդդիմանալ իր բնատուր ձիրքին, խոսել արյան ու մահերի, իր սիրած ժողովրդի դանթեական ճանապարհի մասին: Ավելին՝ գրողի իր կոչմանն ընդդեմ՝ նետվեց քաղաքական անհաստատ կյանքի հորձանուտ, ավելի շատ տրվեց հասարակական կյանքին, քան իր սիրած գրականությանը:

Քանի որ նրա ողջ գործունեությունն ընթացավ հայ քաղաքական կյանքի ամենափոթորկուն իրադարձությունների կենտրոնում, որի ոչ միայն ականատեսն էր ու ժամանակակիցը, այլև մասնակիցներից մեկը, ուստի նրա գրականությունն էլ վերածվեց այդ կյանքի մի տեսակ գեղարվեստական տարեգրության, որում իրապատումն ու գեղարվեստական միախառնված են այնպես, որ հաճախ նույնիսկ անտրոհելի են թվում:

Հայ գողգոթայի պատմությունը չի սկսվում 1915 հայտնի սև թվականով: Ոչ էլ նույնիսկ 1894-96 թթ. փոքր եղեռնով: Նրա արմատներն ավելի խորն են, տանում են դեպի 1877-78 ռուս-թուրքական պատերազմը ու նրանից էլ անդին՝ 19-րդ դարի առաջին քառորդը: Վերջինիս առաջին վավերագրողը եղավ Խ. Աբովյանը, իսկ 1877-78 թթ. ողբերգական դեպքերի գեղարվեստական տարեգիրը դարձավ Րաֆֆին («Ջալալեդդին», «Խենթը»)՝ երկուսն էլ՝ Ավ. Ահարոնյանի ուսուցիչներն ու ձևավորողները: Ահարոնյանը դարձավ իր մեծ նախորդների արժանավոր ու շնորհալի սանը՝ մեծ չափով շարունակելով նրանց գործը, նաև ամբողջացնելով այն պակասը, որ մնացել էր նախորդներից: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է Րաֆֆուն, որի վերոնշյալ երկերը հիմնականում միտումնավոր (տեղեկացիոց) էին և գերազանցապես մարմնավորում էին հայրենիքի ազատագրության ուղիների փնտրտուքի և դրանց ուրվագծման՝ հեղինակի սևեռուն գաղափարը: Ուզում եմ ասել, որ բուն զարհուրանքի, ջարդի ու ոչնչացման պատկերներն ավելի շատ նիրհած հոգիների արթնացման նպատակն ունեին և կարծես իրենց հիմնական դրսևորման կերպերի ու ազդեցության իմաստով մղվում էին հետմաքեն:

Ահարոնյանը, շարունակելով Րաֆֆուն, դառնում է նրա ժառանգորդն ու հետրաֆֆիական ժամանակահատվածի եղերական իրողությունների տա-

րեգիրը: Քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, նա ականատեսն ու մասնակիցն է, ավելի ճիշտ՝ կրողը հայոց ամենաեղեռնական ժամանակի ու պատմության, ուստի և վերածվում է նրա տարեգրի: Ահարոնյանի՝ եղեռնապատում գրականությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլի՝ ա) 1877-78 թթ.՝ ռուս-թուրքական պատերազմի եղերական հետևանքների գեղարվեստական հուշագրության, բ) 1894-96 թթ.՝ Փոքր եղեռնի իրողությունների պատկերման, գ) 1915 և հետագա շրջանի Մեծ եղեռնի եղերապատումի:

1877-78 թթ. դեպքերը կարևորվում են նրանով, որ դրանք պայմանավորեցին Հայկական հարցի ծագումն իր հայտնի արծարծումներով, իսկ պատերազմի ազդեցության դրսևորումների գեղարվեստական ամբողջացմանը միտում է Ավ. Ահարոնյանի ինքնակենսագրական վեպը՝ «Իմ գիրքը», որը մի տեսակ ժանրային տարբեր իրողությունների միաձույլ կառույց է (գեղարվեստական-պատմագրական վեպին բնորոշ երևույթներից գատ նաև ողբերգական և հիշատակարանային-օրագրային տարրերով է հարուստ): Այն գրվել է 1920-ականների վերջերին, և առաջին հատորը՝ «Մանկությունը», լույս է տեսել 1927 թ. Փարիզում: Փաստը կարևորում ենք այնքանով, որքանով որ գրողը ետ էր քաշվել քաղաքական կյանքի թոհուրեհից, հայրենիքից հեռու ի մի էր բերում թե՛ հիշողության ծալքերում և թե՛ փրկված գրառումներում պահպանված փաստերը, կարևոր ու մանրուք թվացող եղելություններն ու իրողությունները՝ դրանք ներկայացնելով յուրահատուկ, իրեն բնորոշ գեղարվեստական գրավիչ ու հյութեղ ոճով:

«Իմ գիրքը» կենսագրական վեպի յուրահատկությունների քննությունը թողնելով ավելի պատեհ առիթի՝ նշենք միայն, որ, չնայած առաջացած տարիքին, գրողը կարողացել է մի կողմ դնել հասուն ու կենսափորձով հարստացած գրողի իր մտածողությունը և հերոսի մեջ, որ այս դեպքում նույն ինքն է, վերականգնել մանկական պարզ ու իր անզոր դրության մեջ զարմանալի գեղեցիկ մտածողությունը, դատողությունները, ինքնարտահայտման ձևերը:

Գիրքը բացվում է հայ նահապետական ընտանիքի, նրա անդամների, տան, գյուղի, բնապատկերի, աշխատանքի ու կենցաղի պարզ նկարագրություններով, որոնց միջոցով հյուսվում է խաղաղ կյանքի դրախտային անզարդ պատկերը: Ահարոնյանը այսպիսի կառուցվածք է ընտրել ոչ միայն հավատարիմ մնալով կենսապատումի ժամանակագրությանը, այլև, թվում է, նպատակ է ունեցել գեղեցիկի արարման հովվերգական պատկերների ամբողջացմամբ առավել ազդեցիկ դարձնել ավերումի, քանդումի և սպանության դրաման: Երևույթը նկատելի է դառնում հատկապես մինչպատերազմյան տարիների արտաքուստ խաղաղ թվացող համակեցության պարագաների խախտման պատկերներում, ի մասնավորի՝ «Մեր այգին» պատումում¹:

Ժամանակի քննադատները շատ հարցերում Ավ. Ահարոնյանի մասին հայտնել են հակասական, հաճախ էլ՝ իրարամերժ կարծիքներ: Սակայն մի հարցում նրանք բոլորը եղել են միակարծիք. Ահարոնյանը նկարագրությունների մեծ վարպետ է: Եվ չէին սխալվում: «Մեր այգին» գլխում Ահարոնյանը սեղմ, բայց բանաստեղծական պատկերներով ներկայացնում է հայ մարդու (տվյալ դեպքում՝ հոր՝ դարբին Առաքելի) ձեռքով

¹ Տե՛ս Ավ. Ահարոնյան, ԵԺ 10 հատորով, հ. 9, Վենետիկ, 1948, էջ 103-109: Այսուհետև սույն հատորից կատարվող մեջբերումների կողքին փակագծերում կնշվի միայն համապատասխան էջը:

ստեղծված դրախտային այգին, որ հենց այդպես էլ՝ իբրև դրախտ, մեխ-վել-մնացել է մանկան հիշողություններում. «Դրախտ էր մեր այգին: Չորս կողմից շրջափակված բարձր պատերով՝ նա հեռվից նման էր պարսպապատ բերդի: ... Ու այդ բարձր, անանցանելի պարիսպների ներսը կատարյալ հեքիաթային պարտեզ. արհեստավոր հայրս մի ժամանակ **ժրաջան հողագործ էր և հմուտ, ճաշակով ու զեղասեր** պարտիզպան:

Գարունը պծնված ու բուրավետ հարսի պես էր իջնում մեր այգին. դռնից ներս մտնելիս՝ առջևդ փռվում էր նաև վարդերի բուրաստանը և շուրջը հոտավետ սուսամբար կրկյան վտակի ափին» (103, այս և հետագա ընդգծումներն իմն են - Ս. Ս.):

Ահա այս դրախտի, որի ստեղծումն ու կայացումը թվում է աստվածային արարչագործություն, ավերումն ու ոչնչացումն էլ ծանր դրամայի ծնունդն է, ողբերգության արմատը: Դա հենց կյանքի սպանությունն է, որ ոչնչով պակաս չէ մեր ըմբռնած եղեռնից: Ու հայ մարդը՝ արարչագործի իր զենը Նոյի ժամանակներից իր հետ բերող մարդու այդ տեսակը, ոչինչ չունի հակադրելու «քանդումի հեշտանքով» գոյատևող մարդու մյուս տեսակին՝ թուրքին, քան իր հուսահատությունը. «Կը քանդեն, չուզեցի եղբադը, կը քանդեն, գոչում էր հայրս հուսահատ դառնությամբ: Վերան ըլնի էս աշխարհը, **գայլ ու գազանի մեջ ենք ապրում. մեր արդար վաստակի տերը չենք**» (107):

Այս մտայնությունը ոգու խեղճության արդյունքն է՝ ձևավորված հարյուրամյակների հոլովություն միշտ իր դրախտ այգին ստեղծած ու վայրենու քմահաճույքի դեմ անզոր մնացած կենսակերպով: Իսկ ավերակված դրախտի պատկերը սոսկ այգու ավերման պատկեր չէ: Այն կյանքի սպանության պատկեր է՝ ազդեցիկ իր սպանիչ մահահոտությամբ. «Աչքերիս առջև բացված տեսարանը արտասովոր էր: Ասես մորիկ էր անցել մեր այգու վրայով. խաղողի որթերը ճյուղերից թափուր՝ **դեպ երկինք էին պարզում իրենց փշրված բազուկները, սգավոր կեցվածքով**, ածուների մեջ թափփված էին ողկույզներով բեռնավորված ճյուղերը. **ամեն կողմ հողերի մեջ բիրտ ոտքերի ճխլած ողկույզներ**» (108):

Սպանված էր ոչ միայն այգին: Սպանվում է մարդու, մանավանդ մանկան պայծառ հոգու մի արևային աշխարհի, մի զեղեցիկ, աստվածային պատկեր եզերվում է մահվան շրջապսակով: Եվ ինչո՞վ այդ սպանությունը նույնը չէ մարդու ֆիզիկական ոչնչացման հետ, երբ մարդ խորթանում է աշխարհին ու արարման մտքին. երբ մարդու հոգին չկա, չկա նաև ֆիզիկապես: Գրողը շատ լավ է գիտակցել այդ և ներկայացրել նույնքան լավ. «Չես դարձա, անցա մեր ավեր դրախտի միջից և սիրտս փղձկաց... Այգին այլևս օտար էր ինձ համար: **Չարքեր էին բնակվել այնտեղ**» (109):

Մեռնող այգու կամ դրախտի դրաման մանկան եղծվող ու մեռնող հոգեաշխարհի ծանր զգացողությունն է, որ տարիների հոլովություն իր մեջ կրել է գրողը, տարել հետը իր թափառ կյանքի բոլոր շրջադարձերում: Ու այժմ դարձյալ իր աստանդական կյանքի հասուն ուլորանում, իրեն իրավունք է վերապահում դատել, թվում է, ոչ հունամիստաբար, բայց արդարացիորեն. «Տարիներ հետո շատ են խորհել այդ ավերածի մասին, որ հար և նման Չայրենիքիս ճակատագիրն էր հիշեցնում: Մի օր, մի նգոված օր ասիական անապատները իրենց ծոցից վայրագ խուժանները փսխեցին. արիական անուշ Պարսկաստանից սկսյալ մինչև Պոնտոս, մինչև Փոքր Ասիա և Արևելյան Եվրոպա, խաղաց այդ մարդախոշոշ ու

արյունածարավ մրրկի պես և հազար տարի քաղաքակրթության ու բարձր մշակույթի ավերը սփռեց ամենակուլ մորեխի պես:

...**Անապատի ոգին հարթ տարածություն է սիրում:**

Ամբողջ հայոց պատմությունը մեր այգու եղերական պատմությունն է. տարիներով ու դարերով կերտել գեղեցիկն ու բարին ու մի օրում, մի ժամում մոխիրների վրա նստել բարբարոսության երեսից» (109):

Ահարոնյանը մանկական հիշողությունների պարզ ու անզարդ տիրույթում, դրանց դրսևորումներում բացում-բացահայտում է եղեռն-գուլումի բուն էությունը. եղեռնը սոսկ ջարդը չէ, սպանությունը չէ. այն նախ և առաջ դրախտի սպանությունն է, այգու բնաջնջումը իրական կյանքում ու ... մանկան հոգում: Ապա՝ գաղթականները: Աշխարհի չար ու բարուն անտեղյակ՝ հայ մանուկն արդեն գիտե գաղթը, գաղթականին՝ Ալաշկերտի Ջուջան գյուղից իրենց գյուղում ապաստանած չորս ընտանիքների կյանքից, վերադարձի ճամփին Դավաբոյունի կամ Դհարի գյուղակում բուք ու բորանի, քուրդ ու հարամիի բերանն ընկած-զոհված գաղթականների պատմությունից: Եվ դա... առօրյա էր, կյանքի սովորական ընթացք: Իսկ անսովորը երևույթի ահագնացումն էր, նրա անեզր տարածվածությունը 1877-78 թթ. պատերազմի շրջանում: Ահարոնյանի գրիչը բացառիկ թափ է առնում, վերածվում նկարչի վրձնի, որ ամենաանճան, փոքր շարժումով անգամ հյուսում է հայ եղերական կյանքի ողբասքը. «Ու օրերով, շաբաթներով, ամիսներով գալիս էին գուլումից մազապուրծ բեկորները, դողդոջուն մանուկներ, այծյամների պես խրտնած աղջիկներ, երկու տակ ծալված ծերեր ու պառավներ, որ մրմնջում էին այլևս անհմաստ դարձած աղոթքներ, իրենց պատիվը հայրերի նվիրական աճյունի պես գրկած, մատաղ հարսներ՝ թանձր քողը երեսներին, խոշտանգված, վիրավոր տղամարդիկ» (172):

Ու մանուկ հոգին մնում է շլմորած, շփոթված, սոսկահար այս տարօրինակ, աներևակայելի կյանքի պատկերներից, դառնում անկարող իր մանկական մտքի զորությամբ գրելու ամենապարզ հարցի պատասխանն իսկ, թե ինչո՞ւ հայր, եղբայր, որդի ու դուստր, կին ու մայր կորցրած, տառապանքի, սարսուռի անհնարին մի «շարանի» վերածված այս մարդկանց ասում էին գաղթական. «Առաջին անգամն էի լսում այս ճակատագրական բառը՝ գաղթական. **Հայոց աշխարհի բախտի նշանակն էր**» (179):

Անըմբռնելի, խեղդող մի խորհրդավորության քող ծածկում է մանկան մտքի քննության ծիրում իրենց նման խոսող, աղոթող, լաց լինող, հազվադեպ՝ ծիծաղող այդ մարդկանց գերազանցությունը գաղթ ու ավեր, սպանություն ու բռնաբարություն չտեսածներից, բայց հոգու և մտքի մի թաքուն զգայարանով հասկանում է, որ «Տառապանքի մեծությունը նրանց դարձնում էր մեզնից բարձր էակներ, **նրանց լացը ավելի խորունկ էր,** և նվաղած, մի կետի սևեռած նրանց հայացքը, դեմքերի դալկությունը, նրանց անճար վշվշոցը ինչ որ անդրշիրիմյան բան ուներ՝ սարսռազդեցիկ ու ահավոր» (173):

Ահարոնյանը զարմանալի ձիրք ունի՝ ցավի խորքերը պրպտելու, նրա ենթաշերտերը պեղելու, ամենաանհնարին սահմանները հասնելու համար: Նա ոչ միայն բացում-ներկայացնում է եղեռնազարկ մարդկանց՝ եղեռնակիրների թշվառությունն ու ողբերգությունը, այլև ներկայացնում այն անդարմանելի ավերածությունները, որ կատարվում են ականատեսների և ժամանակակիցների հոգիներում: Այս դեպքում արդեն արտասովոր դիպուկ ու սեղմ բնութագրերը մեխվում-մնում են տեքստի տիրույթում՝ իբրև հավերժական

խարան՝ եղեռնածին մարդկանց ճակատներին դրոշմված. «Մանուկ հոգիս էր սրբսրբում այս զուլունի թևերի շրշունից» (173), «Ութ-ինը տարեկան էի, և հոգիս լացեց բնազդորեն, այնպես, ինչպես լալիս է մանուկը՝ մոր արցունքը տեսնելով» (174):

Ահարոնյանը միայն պարզ սրածությունների ու կոտորածների մեջ չէ, որ փնտրում է եղեռնական իրողություններ: Իբրև մեծ հումանիստ՝ նա շատ հստակ հասկանում է, որ ժողովուրդները ոտնատակ են լինում քաղաքական նենգ խաղերի, մասնավորապես՝ մեծ տերությունների խաղերի արդյունքում: Դա պայմանավորված չէր հասուն գրողի ու մեծ կենսափորձ ունեցող քաղաքական գործչի ըմբռնումներով: Դա, ըստ էության, վաղ մանկության օրերից եկող ժողովրդական մտածողության՝ գրողի մեջ միս ու արյուն դարձած խտացումով էր պայմանավորված: «Ռուս-թուրքական 1877-78 թթ. պատերազմն էր օդի մեջ:

Ժողովուրդն ասում էր, թե «փախ կա առաջներս»...

Պատերազմ ու փախ դարձել էին հոմանիշ սահմանամերձ ժողովրդի համար», - գրում է Ավ. Ահարոնյանը՝ բացելով ոչ միայն մանկան հիշողությունների, այլև ժողովրդական մտածողության տիրույթը (տե՛ս 175): Գրողը պատերազմի բոթը համեմատում է պարզ երկնքում հանկարծակի պայթած փոթորկի հետ, որ զգում է ժողովուրդը տակավին կայացման ընթացքի մեջ, դեռ նպատակադրման ընթացքի մեջ. «Ժողովուրդներն զգում են պատերազմը, ինչպես ուղտերն անապատի մրրիկը» (177): Ու ներքին մի տազնապով ողբերգազավեշտախառն կենսակերպով ու գրույցներով ժողովուրդն սպասում է մեծ փորձությանը, հերթական տառապագին օրերին, որովհետև իր կամքով չէ ու իրենից դուրս է պատերազմի հայտնությունը. «... երբ թագավորն է դռնուն քաշողը, ի՞նչ հարցնես. թագավորի կամքն է» (178): Ու նաև զարմանալի սառն ու հաշտ, իր դաժանությամբ արտասովոր դատողությունը. «Պատերազմ է, հալբաթ ռայաթը ոտքի տակ կ'երթա, փախի՛ր, որ արձնես» (185): Ի պատիվ Ահարոնյանի՝ պիտի ասել, որ չնայած ազգային ողբերգության ընդգրկումների ու խորքի հստակ պատկերացումներին, նրա մեջ չի կուտակվում նաղձ ու ատելություն օտարների, անգամ՝ թշնամու հանդեպ: Նրա համար՝ իբրև մեծ գրողի, մեծագույն ողբերգությունը կյանքի սպանությունն է, նրա բարձունքը, և սա ճշմարիտ, իսկական գրողի հիմնական այցեքարտն է: Այս որակը՝ գրողի՝ նրա կոչման որոշիչ դրսևորումը, նկատվել է տակավին անցյալ դարասկզբին անգամ այն քննադատների կողմից, ովքեր առանձնապես ոչ միայն հիացած չէին Ավ. Ահարոնյանի գրականությամբ, այլև նրա հանդեպ ունեին անթաքույց մերժողական վերաբերմունք: Այսպես, 20-րդ դարասկզբի մարքսիստ գրաքննադատ, ոչ անհայտ Յուլակ Խանգադյանը գրում է. «... Ա. Ահարոնյանի գրվածքները միշտ ներշնչված են ամենալայն մարդասիրական զգացմունքներով. օտարատեցությունը խորթ է նրան: Նրա զգայուն սիրտը չի տանում չարն ու բռնությունը, նա տանջվում է, լալիս է մարդկային ցավի համար, բողոքում մարդկային բարբարոսության դեմ: Խոր հարգանքի զգացմունք պետք է տածել դեպի գրողը, որ կարողացել է մեր կյանքի սոսկալի պայմաններում էլ բարձր պահել մարդասիրության անբիծ դրոշակը»²: Իսկ այս գիծը Ահարոնյանի մեջ ձևավորվել է ոչ իբրև գրողական պարտքի գիտակցում և զգացողություն: Դա նրա մեջ ձևավորվել է վաղ մանկության տարի-

² «Գարուն», գրական-քննադատական ամսանախ, գիրք 9, Մ., 1912, էջ 146:

ներին, իր ժողովրդի, մոր, հոր, հողի ու ազգային գեներտիկ զգացողությունների ու ըմբռնումների տիրություն, երբ մանուկ հոգին փոթորկվում ու սարսուռ էր մահացու վիրավորված թուրք ասկյարի՝ մորն ուղղված «սրտաճմլիկ կտակ» ողբից (տե՛ս 189): Ու մանկան ավերակվող սրտի ու հիշողության մեջ դաջվում-մնում են կորստի տառապագին ողբի անհուսության տողերը՝

«Վերան ըլնես, Ալաջադա՛ղ,
Ջիվան չը մնաց»:

Նաև գրողի զարմացական, զայրութախառն տարակուսանքը. «Թշվառ ու դաժան թուրք ժողովրդի պատմությունն էր այս: Նա էլ իր քահիլ ջիվաններն է լալիս, որ խելահեղորեն շարտում է արյունի դաշտը. Ի՞նչ վաստակելու համար, ինքն էլ չգիտեր» (193):

Բայց ինչքան էլ մարդասեր ու ճշմարիտ գեղագետ՝ Ահարոնյանը ամենից ավելի ու ավելի խորունկ, բնականաբար, ապրում էր իր ժողովրդի զարհուրանքը, նրա կյանքի եղծումն էր դառնում Ահարոնյանի ցավերի ցավը: Այնքան խորն է ու անհատակ այդ ցավը՝ մանուկ տարիներից անթեղված, որ տասնամյակների հեռվից շարունակում է մորմոռել ու խանձել գրողի հոգին, և պատկերագրումների ընթացքը մղում է բանաստեղծական շիկացման. «Չնձած ցորենը փռված մնաց արտում: Գութանն ալոսում, նախիրը անտեր նորեն ցրվեց դաշտերում բառաչելով, լծված անասունները կալերում փնջացնելով մնացին խայանի վրա. թոնիրը վառ մնաց, խլթխլթան կերակուրը վրան. հունցած խմորը տաշտի մեջ ու մերը մանուկը ուրացավ:

Փա՛խ էր...» (192):

Ծանոթ պատկեր: Թվում է՝ մի հատված է Պ. Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմի «Ղողանջ եղեռնականից», այնքան սեղմ, դիպուկ ու մանավանդ՝ ազդեցիկ են ձևակերպումները: Չնայած Ավ. Ահարոնյանի գեղարվեստական հուշագրության մեջ 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ու նրա սոսկանքի մասին պատկերները մեծ տեղ չեն զրավում (ընդամենը 40-45 էջ), սակայն տաղանդավոր գրողի հմուտ նկարագրություններում դրանք ստանում են զրեթե սպառիչ բնութագիր: Եղեռնը, ինչպես վերը նշվեց, սոսկ մարմնավոր, ֆիզիկական սպանությունը, նախճիրն ու ոչնչացումը չէ:

Պատերազմի արհավիրքը հաճախ ոչնչացնում է նաև հույսը, հավատը, բերում սպասումների փլուզում: Հայ ժողովուրդը գալիքի իր սպասումներում անհուսության դժնդակ օրերին հաճախ է հայացքը հառել օտարներին, բանաստեղծի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «օտար եզերքներից հայցել ոգու կրակ»: Վերջին հարյուրամյակներին՝ առավելապես դեպի Ռուսաստանը: Չժխտելով հանդերձ Ռուսական պետության, մասնավորապես ռուս ժողովրդի պատմական վճռորոշ դերը հայ ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջումից փրկելու գործում՝ նշենք նաև, որ առանձին դեպքերում պակաս չեն եղել և այն կորուստներն ու հիասթափությունները, որ ապրել է ժողովուրդը քաղաքական կեղտոտ խաղերի հետևանքով: Հենց նույն՝ 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին ռուսական բանակի առաջխաղացումների ու անհասկանալի նահանջների արդյունքում դարձյալ կորցնում էր հայ ժողովուրդը: Կորցնում էր և՛ կյանք, և՛ տարածքներ, և՛ հավատ ու հույս: Ծանր էր հատկապես հույսի փլուզման տառապանքը, մանավանդ որ ռուսական զորքի հրամկազմում էին երևե-

լի հայ գորավարներ Լոռիս-Մելիքովը, Լազարևը, Շելկովնիկովը: Իսկ արդյունքում՝ «Ջարդուփշուր եղած փախստական հայություն: Երկու բանակների տակ տրորվող հայ ժողովուրդ. սահմանից անդին՝ ավեր ու արյուն, սահմանից ասդին՝ փախ ու վախ...» (190-191):

Մանուկ Ահարոնյանի հոգում առհավետ դրոշմված այս պատկերները ոչ միայն պիտի մղեին նրան դեպի քաղաքական կյանք ու կանխորոշեին նրա հետագա ողջ գործունեությունը, այլև բերեին ըստ ամենայնի անառարկելի մի եզրահանգման. «Կյանքը դարձել էր կատաղիների հիմարանոց, ու **հայազգի գորավարները՝ թշվառ ու անհայրենիք՝ ռուս բանակը վարում էին Յայ աշխարհի ավերակների վրայով՝ ի հաճույս ռուս դիվանագետների ու ցարի**» (190):

Իսկ ռուսները ավելի լավ չէին վերաբերվում հույսով, հավատով, անգամ ջերմությամբ ու սիրով իրենց ընդունող հայ մարդկանց՝ «Տե՛ր, դու ռուսի թուրը կտրուկ անես», - հիշում է Ահարոնյանը հոր աղոթքի խոսքերը: Եվ սակայն նրա հոգում առհավետ դրոշմվել են նաև հոգին ու ինքնասիրությունը տրորած-ոչնչացրած դեպքերն ու իրողությունները, երբ անկեղծ ու առատ հյուրասիրությունների պատասխանները եղել են ռուս կուլակների մտրակների հարվածները (տե՛ս 197, 203), երբ մանկան հոգում սպանվում է հոր ամենակարողության մասին առասպելը՝ «հայրս ամոթից ու սրտի դառնությունից քարացավ իր տեղում՝ երեսը ձեռքերով ծածկած» (198), ու դառնանում է հոգին, դատարկվում՝ աշխարհը: Մինչև կյանքի մայրամուտը գրողի հոգում պիտի մնար անցած օրերի մորմոքը՝ ծնված մարդու մեջ մարդուն ոչնչացնող պատկերներից. «Կոզակներից մեկի մտրակը բարձրացավ ու շառաչյունով իջավ հորս թիկունքին մեկ, երկու, երեք...»

Յայրս հետ-հետ քաշվեց, օրորվեց, ձեռնափայտին հենվեց ու գլուխը քաշ՝ մնաց խորտակված:

Ես հեծկլտալով վազեցի, փարեցի իր փեշերին:

Ձիերը մեր առվույտն էին ուտում, տերերը՝ հացը...» (203):

Եվ ո՞ր հոգեբանը կարող է ասել՝ ավելի խոր ու տևական են դրոշմվում մանուկների հոգում ջարդի, բռնագաղթի պատկերները, թե՞ իրենց հայրերի՝ իբրև պաշտպանի ու հույսի՝ իրենց մեջ հյուսված առասպելի փլուզումը: Մանավանդ նրանց կողմից, ումից սպասվում էր հույս ու ապահովություն: Ծանր է հատկապես վշտի էության ըմբռնումը՝ «Յորս վիշտը քաղաքական էր» (216):

Ահարոնյանի կենսապատում վեպը արժեքավոր է ոչ միայն իրապաշտական պատկերների ազդեցիկ որակներով ու գեղարվեստականությամբ: Այն նաև կարևոր շտկումների է մղում Յայոց եղեռնի սկզբնավորման և ընթացքի մասին մեր ունեցած պատկերացումները: Ավանդաբար առաջ քաշվող այն տեսակետը, թե Յայոց եղեռնը սկսվել է 1894-96 թթ. հայտնի ջարդերով և ավարտվել 1915 թ. Մեծ եղեռնի դեպքերով, այնքան էլ ճշմարտացի չէ: Ցեղասպանությունը՝ իբրև մարդկային հասարակական-քաղաքական կյանքի ամենաքստմնելի ոճիր, չափվում է զոհերի թվով, թե՞ սպանությունների, ոչնչացման դրսևորման անմարդկային բնույթով: 1948 թ. Ժնևյան հայտնի կոնվենցիան սահմանում է ազգային պատկանելության հողի վրա տեղահանությունների, հալածանքների և ոչնչացման դրույթը: Այս ամենն առկա են 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքներում: Նույն կոնվենցիայում չի կոնկրետացվում՝ երեսուն հազար մարդկանց սպանությունը, տեղահանությունը, բռնագաղթը ցեղասպանություն է, թե՞ ոչ: Այդ պատերազմում քրդերը,

չեթեները, չերքեզները, մուսուլմանական այլ ցեղեր չհալածվեցին, չոչնչացվեցին: Բայագետում և Ալաշկերտում, այսինքն՝ իրենց բուն հայրենիքում հազարամյակներ շարունակ ապրող ու ստեղծագործող հայ մարդիկ տեղահան արվեցին ու ոչնչացվեցին նախ և առաջ այն բանի համար, որ հայ էին: Եվ մուսուլման չէին: Ազգային և կրոնական պատկանելության պատճառով:

Այսինքն՝ սա մարդկության պատմության մեջ ցեղասպանության առաջին դրվագն էր, գուցե ամերիկյան հնդիկների ոչնչացումից հետո: Դեռ նման դեպքերի պարբերականությունն էլ բացեց մարդկության աչքերը, հնարավորություն տվեց, նպաստեց 1948 թ. կոնվենցիայի կայանալուն: Եվ այս՝ եղեռնը ճանաչել տալու առումով, անուրանալի է Ավ. Ահարոնյանի գրականության դերը, քանի որ, ինչպես նշեցինք, Բաֆֆին իր վեպերով հետապնդում էր բոլորովին այլ նպատակ, նաև՝ Վալենտին Պիկուլը իր «Բայագետ» վեպով: Ահարոնյանի «Իմ գիրքը» այս առումով ձեռք է բերում ոչ միայն գեղարվեստական գրականության, այլև պատմագրական-սկզբնաղբյուրային նշանակություն: Նրանով Հայոց եղեռնի 1915 սև թվականը դադարում է կոնկրետ տարեթիվ մնալ, և շրջանակը սկսվում է 1877-78 թթ. և ձգվում մինչև 1922 թ.՝ շուրջ կես դար:

СЕРЖ СРАПИОНИАН – *Картины резни, имевшей место в дни Русско-турецкой войны 1877–78 гг., в "Моей книге" А. Агароняна.* – Анализируя биографический роман "Моя книга" Аветиса Агароняна – известного писателя, политического деятеля и публициста начала XX столетия, – автор показывает, как отражены здесь первые шаги Геноцида армян. Считая этот автобиографический роман произведением исторически достоверным, автор ссылается на факты, художественно запечатлённые А. Агароняном. В статье утверждается, что начало массовым депортациям и истреблению армянского населения было положено во время Русско-турецкой войны 1877–1878 гг.; своего апогея политика геноцида достигла в 1915–1922 гг.

События 1877–1878 гг., полагает автор, соответствуют по своей природе основным положениям Женевской конвенции 1948 года, и их следует классифицировать как геноцид.

SERGE SRAPIONYAN – *The depiction of the Genocide on the days of Russian-Turkish War (1877-78) in "My Book" by Av. Aharonyan.* – On the basis of a biographical novel "My Book" by the 20th-century famous writer, political leader and publicist Avetis Aharonyan, an attempt has been made to show how the Armenian Genocide was started.

Regarding the autobiographical novel as an expression of realistic literature, the author, on the basis of the facts stated by Av. Aharonyan, and their artistic manifestation, develops the idea that the great deportations and extermination of the Armenian people that began during the Russian-Turkish War of 1877-78 led to the Great Genocide of 1915. It is proved that the events of 1877-78 correspond to the fundamentals of Geneva Convention of 1948 and should be considered as the beginning of the Great Genocide.